

Жумабекова Т.А.

**АДАМ УКУКТАРЫ ЖАНА УКУКТУК
МАМЛЕКЕТТЕГИ КОНСТИТУЦИЯНЫН ЭЛ АРАЛЫК
НОРМАЛАРЫНЫН ФУНКЦИЯЛАРЫ**

Жумабекова Т.А.

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И ФУНКЦИИ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

T.A. Jumabekova

**HUMAN RIGHTS AND LEGAL
INTERNATIONAL CONSTITUTION IN THE STATE
FUNCTION NORMS**

УДК: 349.336.71

Бул макалада адам укуктары жана укуктук мамлекеттеги конституциянын эл аралык нормаларынын функциялары каралат.

Негизги сөздөр: демократия, конституция, мамлекет, буржуазия, укуктук система, теория, илимий коммунизм, идеалдуу образ.

В данной статье рассматриваются функции правового государства.

Ключевые слова: демократия, конституция, государство, буржуазия, правовая система, теория, научный коммунизм, идеальный образ.

This article discusses the function of legal state.

Key words: democracy, Constitution, state, burgwedeler, the legal system, theory, scientific communism, is the way.

Өткөн жана боло турган жылдардагы мамлекеттин өз ара байланыштуу органдарынын бүткүл системасы заманбап демократиялык коомдо ченемдик-укуктук актылардын иерархиясында юридикалык күчү боюнча жогорку укуктук документ болуп саналган мамлекеттин Конституциясынын колдонулушу менен шартталган. Укуктук жөнгө салуу механизмдеринин натыйжалуу иши үчүн мыйзамдардын жана мыйзам алдындагы актылардын ушундай пирамидасын аракетке келтирүү, ошондой эле адам укуктарын жүзөгө ашыруунун урматында мамлекеттик бийлик органдарынын легитимдүү ишинин конституциялык-укуктук негиздерин түзүү өзгөчө кеп биздин чакан, бирок парламенттик, б.а. калктын бардык катмарынын таламдарын эң жакшы чагылдырган республиканы түзүү ниети жөнүндө чечкиндүү билдирген мамлекетибиз жөнүндө болуп жатканда оңой эмес.

Эркиндиктин руху бийликтеги зулумдар коомдук аң-сезимди, коомдун өнүгүшүн жана укуктук системаны бир нече ондогон жылдар бою тушап салган африка мамлекеттерин да каптап кетти. Биздин шартта, качан коом авторитардык бийликтин жана криминалдын бийлигинин таасиринен чечкиндүүлүк менен баш тарткан Кыргызстанда укуктук

системаны өнүктүрүүнүн теориясында, ошондой эле практикасында өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар. Ата-мекендик илимпоздор бардык социалдык процесстерди, өзгөчө социалдык жана укуктук өнүктүрүү менен байланышкан процесстерди иликтөөлөрү зарыл. Алардын катарына конституционизм теориясы да кирет, анын Кыргызстанда өнүгүшүнүн өз өзгөчөлүктөрү жана этаптары бар. Мүмкүн, бул багыттагы илим-изилдөөлөр келечекте көз карандысыз жаш африка мамлекеттеринин өзүндө демократиялуу укуктук мамлекетти курууну каалаган илимпоздору үчүн дем берет.

Эч ким чектен чыгууга чейинки мамлекеттик бийлик менен байланыша албайт жана мындан чектен чыгуу эң оболу мамлекеттин Баш мыйзамы – Конституция менен ооздукталат, ал коомдун алкагында белгилүү функцияларды аткарат. Бирок, Конституциянын өзүнүн укуктук системасынын алкагында, атап айтканда, укуктук актылардын бүткүл массасына карата аткара турган функциялары да бар. Ошондой эле Конституция республикадагы жогорку мамлекеттик органдардын иерархиясына карата, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өз алдынча жөнгө салынган органдарына карата, эл аралык жамааттарга карата мамлекеттин атынан өзгөчө функцияларды аткара алат.

Дегеле “конституция” термини латындын «constitutio» - «белгилейм», «бекитем» деген сөзүнөн келип чыккан. Ал Байыркы Римдин мыйзамдарында да жолугат жана ошол кезде император белгилеген (бекиткен) ар кандай актыларды, бирок бир гана мамлекеттин мыйзамдарынын пирамидасынын башында турган негизги мыйзамды билдирет. «Мындай конституциялардын негизги формалары болуп төмөнкүлөр саналат: эдикттер – императорлордун жалпы элге жарыя кылынган чечимдери; рескрипттер – жеке жактар менен магистратураларга укук маселелери боюнча императорлордун жооптору же кеңештери; декреттер – сот иштери боюнча императорлор чыгарган чечимдер; мандаттар – чиновниктер үчүн императорлук нускамалар. Орто кылымдарда “конституция” термини Рим Папасынын ченемдик актыларын жана королдор менен ага баш ийгендердин ортосунда түзүлгөн келишим мүнө-

зүндөгү актыларды билдирген. Мисал катары 1037-жылдагы Ыйык Рим империясынын “Павий Конституциясын” келтирүүгө болот, ал королдун, феодалдардын жана алардын вассалдарынын ортосундагы мамилелерди жөнгө салган, 1164-жылдагы “Кларендин Конституциясы” чиркөөнүн корол жана мамлекеттик башкарууга дин аралашпаган бийлик менен мамилелерин жөнгө салуу максатында Англиянын королу башында турган барондор менен прелаттердин кеңешмесинде иштелип чыгып жана кабыл алынган. Кээ бир Европа өлкөлөрүнүн “конституциялары” эркиндикти жана феодалдардын артыкчылыктарын (1215-жылдагы Англиядагы эркиндиктин улуу хартиясы, 1222-жылдагы Венгриядагы Алтын Булла ж.б.) белгилеген хартиялар деп аталган.

Алсак, коомдун буржуазияга чейинки мамлекетти уюштуруу формасында конституция болгонбу деген суроого: жок – сөздүн толук маанисинде конституция болгон эмес, б.а. алар жазылган конституцияны билген эмес деп айтууга болот. Бирок, буржуазияга чейинки мамлекеттердин укуктук надстройкасында жазылбаган конституциялардын болушу жөнүндө тезис тарыхый-укуктук адабияттарда күмөн санатпайт [42, 344-б.]. Бул жерде жазылбаган конституциялар жөнүндө айтуу менен биз конкреттүү мамлекетте орун алган жана белгилүү коомдук мамилелерди камсыз кылган мыйзамдардын бүткүл топтомун эске алабыз.

“Конституция” термининин көп кылымдык тарыхы бар, бирок мамлекетти уюштуруунун жана инсандын укуктук абалынын негиздерин белгилеген анын негизги мыйзамы катары конституция жаңы мезгилде, буржуазия менен элдин феодализмге каршы күрөшүнүн доорунда пайда болгон. Бул күрөштүн идеологдору конституцияны эң оболу мамлекеттик бийликтин алкагын чектеген жана инсандын укуктары менен эркиндиктерин коргоону камсыз кылууга чакырылган колдонуудагы мыйзамдар системасындагы негизги мыйзам катары карашкан. Бул идея 1789-жылы адамдын жана жарандын укуктарынын француз Декларациясында: “Укуктардын кепилдиги камсыз кылынбаган жана бийликтер бөлүштүрүлбөгөн коом Конституцияга ээ эмес” деп жазылган [101, 13-б.].

Азыркы конституциялык укукта конституциянын көп сандаган аныктамалары бар. Алардын негизине конституциялык жөнгө салуу предметине, укук булактарынын иерархиясында конституция ээлеген орунга тиешелүү бир же бир нече белгилер алынган.

Алсак, француздук мамлекет таануучу Ж. Бурдо конституцияны “саясий бийликти дайындоо, уюштуруу жана иштөө ыкмасына тиешелүү эрежелердин топтому” катары аныктаган. Америкалык профессор К.Берд буга “жарандардын эркиндиктеринин аныктамасы” сыяктуу белгини кошкон. Нигериялык конституционалист Б.Нвабуезе төмөнкүдөй аныктама берген: «Адатта Конституция мыйзамдын күчүнө ээ формалдуу документ болуп саналат, анын жардамы менен коом өзүнө башкарууну белгилейт,

анын ыйгарым укуктарын аныктайт жана чектейт, анын ар кандай органдарынын мамилелерин жана кийинкилердин жарандар менен мамилелерин көрсөтөт”.

Жалпысынан Конституция жөнгө салган коомдук мамилелердин предмети боюнча анын аныктамасы басымдуу болуп саналат.

Конституция – бул мамлекеттик бийлик уюмун бекемдеген жана ошол бийликтин, коомдун жана индивиддердин өз ара мамилелерин жөнгө салган мамлекеттин негизги мыйзамы [109, 61-б.].

К. Маркс конституцияны негизги мыйзам деп атаган [62, 41-б.]. Эмне үчүн? Анткени ал коомдук турмуштун концентрацияланган түрдөгү маанилүү башатын жана өлкөнүн мамлекеттик уюштурулушун бекемдейт; конституциялык ченемдер мамлекеттик органдардын, саясий партиялардын жана коомдук уюмдардын, өлкөнүн жарандарынын жана чет өлкөлүктөрдүн иши үчүн негиз болуп саналат. Конституция өлкөнүн мыйзамдарында биринчи орунда турат, укуктун улуттук системасынын баштапкы баштарынан турат. Конституция ошол мамлекеттин баш мыйзамы болуп саналат.

Конституцияга аныктама берүү менен юридикалык илим көп учурда аны ченемдик өңүттө чечмелейт. Эгерде Батыш өлкөлөрүндө таркаган баяндалышка кайрылсак, анда өткөн он жылдыктарда бекемделген жоболордун жолун жолдоочулугу айкын болот. Г.Еллинек конституцияны “мамлекеттин жогорку органдарын, алардын өз функцияларын аткаруу тартибин, алардын өз ара мамилелерин жана компетенциясын, ошондой эле мамлекеттик бийликке карата индивиддин принциптүү жоболорун аныктаган укуктук жоболордун топтому” катары аныктаган [116, 3-б.].

Конституциянын функциясы анын аныктамасында канчалык чагылдырылгандыгын көрүү үчүн, мисалы, көрүнүктүү немец илимпозу, профессор Штерн конституцияны жогорку рангдагы укуктук жоболор катары аныктагандыгын белгилейбиз, алар мамлекеттик түзүлүштү, анын уюштурулушунун принциптерин, формасын жана структурасын, ошондой эле жарандарга карата мамилесинин принциптерин жөнгө салат. Кыязы, конституцияга тар формалдуу мамилеге жеме угуунун алдын алуу менен Штерн конституцияны жогорку рангдагы келечектүү жобо катары түшүнүү керектегин кошумчалаган.

Канадалык профессор Хотт, конституциянын аныктамасын салт боюнча бул мамлекеттик органдардын бийлик жүргүзүшү жөнүндө мыйзам экендигин көрсөтүүдөн баштап аны конституция – бул улуттун дилин чагылдырган күзгү экендиги менен аяктаган, ал “улуттун дөөлөттөрүн таанууга жана коргоого” тийиш [117, 3-б.].

Советтик илимий адабиятта Конституциянын кыска, ошондой эле кеңири, талдоого алынган, ошондой эле сыпатталган көп аныктамаларын табууга болот, алар тигиндей же мындай алганда анын функцияларын табуу мүмкүнчүлүктөрүн берет.

Мисалы, Б.Н. Топорнин төмөнкүдөй аныктама берет: «Конституция – бул негизги мыйзам, анын ченемдери уюштуруу мүнөзүндө жана үстөмдүк кылуучу күчкө ээ».

Биздин көз карашыбызда Конституциянын функцияларын талдоо жана жүзөгө ашыруу аркылуу укуктарды байланыштыруу менен конституциянын төмөнкү аныктамасын берүүгө болот:

Конституция – бул ошол коомдун социалдык-экономикалык жана саясий уюмдарынын маанилүү принциптерин жана негиздерин, мамлекеттин түзүлүшүн жана коомдогу жана мамлекеттин түзүлүшүн жана коомдогу жана мамлекеттеги инсандын негизги жоболорун бекемдеген мамлекеттин Баш мыйзамы (же мыйзамдардын тобу).

Адамдын жана жарандардын укуктары менен эркиндиктерин жүзөгө ашыруу боюнча конституциянын мазмунуна жана функцияларына бир катар төмөнкүдөй факторлор таасир этет:

1) таптардын жана социалдык катмарлардын саясий көз караштары. Алардын идеологиясы, ар башка социалдык институттардын баасы кыйла даражада конституциялык жөнгө салуунун мүнөздөрүн шарттайт;

2) конституцияга жалпы адамзаттык баалуулуктардын приматы жана тар таптык таламдар жөнүндө жоболор кыйла таасир тийгизүүгө тийиш;

3) конституциянын мазмуну мамлекеттин конкреттүү шарттарына, ошол коомдун турмушунда конкреттүү этаптын өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрүнө жараша болот. Конституция үчүн коомдук өнүгүүдөн артта калуу, ошондой эле алдыга озуп кетүү, ага чындыгында колдонулбай турган ченемдерди кошуу алгылыксыз;

4) коомдук аң-сезимдин деңгээли да таасир тийгизет. Коомдук аң-сезимдин өнүгүшү менен коомдук мамилелерди конституциялык жөнгө салуу ыкмалары да өнүгөт жана өркүндөйт;

5) конкреттүү конституциялардын максаттары жана функциялары. Мисалы, СССРдин 1924-жылдагы Конституциясынын башкы максаты СССРдин түзүлүшүн конституциялык деңгээлде бекемдөө болгон. Ошондуктан анда коомдук түзүлүштү, жарандардын укуктары менен эркиндиктерин бекемдеген ченемдер таптакыр болгон эмес;

6) Баш Мыйзамдын мазмунуна таасир көрсөткөн кийинки фактор болуп өлкөнүн жогорку өкүлчүлүктүү органынын эрки саналат. Дал ушул орган конституциянын акыркы тексттин жактырууга, эгерде ал референдумга коюлбаса, аны кабыл алууга чакырылган. Ал кээ бир жоболорду долбоордон алып салууга же аны башка ченемдер менен толуктоого укуктуу;

7) мамлекетте жана региондордо расалык жана улуттук жаңжалдардын болушу;

8) конституциянын мазмуну саясий-укуктук документ катары конституциянын жеке касиеттери менен аныкталат. Конституция негизги мыйзамдын өзү, конституциялык жөнгө салуу менен бардыгын камтууга болбойт, ал чексиз да боло албайт. Кон-

ституция кыймылдуу, көп учурда өзгөрүлүп турган коомдук көрүнүштөргө тийбестен кыйла туруктуу мамилелерге кайрылат [118, 7-б.].

Конституция түшүнүгүн ачып көрсөтүү үчүн Конституциянын функцияларынын анын маңызы менен байланышы жөнүндөгү маселе маанилүү болуп саналат. Бул маселе илимде талаштуу болуп саналат. Укуктун табигый мектебинин өкүлдөрү конституцияны коомдук келишимдин бир түрү катары, элдин (улуттун) жалпы эркинин билдирилиши катары, нормативисттер – жогорку укуктук ченемдердин билдирилиши катары, институционалисттер – мамлекеттин гана эмес, ошондой эле корпорациялык бүтүндүк катары улуттун статусу катары карашат. Бирок бардык ушул концепцияларга эки мүнөздүү белги таандык:

1) Конституциянын маңызы жана анын функциялары ар башка социалдык топтордун күрөшү жана кызматташтык мамилелери менен байланышпайт.

2) Конституция мамлекеттик бийликти чектөөгө чакырылган. А.Б. Шантебанын пикири боюнча: «Конституция – бул хартия, ал мамлекеттин алкагында бийликти жана коомдун алкагында мамлекеттик бийликти чектейт» [105, 310-б.].

Конституциядан анын функциясын алып чыгууга боло турган анын маңызын аныктоого таптакыр башкача мамиле марксисттик доктринага мүнөздүү. Анын негизинде конституцияны таптык талдоо жатат: ар кандай эле мамлекеттин Конституциясы таптык күрөштүк продукту, жардамы менен тигил же бул тап (блок, коалиция, таптардын союзу) өзүнүн саясий үстөмдүгүн бекемдей турган курал катары каралат. В.И. Ленин берген конституциянын таптык маңызынын аныктамасы (“конституциянын маңызы мамлекеттин негизги мыйзамдары ... таптык күрөштө күчтөрдүн чыныгы катышын билдиргендигинде турат”) социалисттик өлкөдө, ошондой эле Батыштагы солчул радикалдуу конституциялык доктриналарда жана өнүгүп жаткан өлкөлөрдө конституциялык укук илиминин методологиялык негизи болуп калган.

Азыр конституциянын маңызын жана функцияларын изилдөөдө колдонулган марксисттик идеология жана методология конституциялык укук боюнча постсоветтик адабияттарда адилеттүү сынга алынууда. Бирок, “конституциянын таптык маңызы” деген түшүнүктү кабыл албай коюу конституциянын маңызы эмнеде экендигинин маселесин чечпейт. Тар таптык мамилеси үчүн марксисттик доктринаны адилеттүү сындoo менен кээ бир авторлор башка нукка чыгып кетүүдө. Алар өз талдоолорунан конституциянын таптык факторунун түшүнүктөрүн толук чыгарып салууда. Алсак, Н.А. Михалева конституцияны таптык таламдарды эмес, элдик (улуттук) таламдарды билдирүүнүн формасы, жогорку даражадагы саясий жана юридикалык макулдуктун продукту катары аныктайт [26, 51-б.]. Мындай аныктама ар кандай конституциянын маңызын жана функцияларын таптык таламдарды билдирүүнүн

формасы дегендей эле бир жактуу. Ал конституцияларда чагылдырылган таптык антагонизмдин шартында жүргөн дүйнөлүк конституциялык процесстерге тарыхый көз караштардын жоктугу жөнүндө далилдеп турат. Жогоруда айтылгандардан мындай тыянак чыгарууга болот: конституциянын маңызын жана функцияларын мейли тап, социалдык топ же эл болсун кандайдыр-бир айрым таламдардын билдирилишине такап коюуга болбойт. Азыркы мамлекеттердин конституциялык өнүгүшүнүн тарыхы конституция адатта коомдун жана индивиддердин турмушуна, мамлекеттик бийликти уюштуруунун жана жүргүзүүнүн формаларына, инсандын укуктарына жана эркиндиктерине мамлекеттин кийлигишүүсүн чектөө сыяктуу маселелер боюнча каршылашкан социалдык-саясий күчтөр жетишкен компромисстин натыйжасында кабыл алынаары жөнүндө далилдейт. Конституциянын маңызы ал ошол маселелер предмети болуп саналган компромиссти билдиргендигинде турат [104, 63-6].

Коомдун турмушунда конституциянын ролу көп кырдуу жана анын функциялары аркылуу билдирилет. Конституциянын функциялары жөнүндө маселе юридикалык адабиятта талаштуу болуп саналат.

Мисалы, бир авторлор конституциянын төрт: түзүү, уюштуруу, тышкы саясат жана идеологиялык функциясын бөлүп көрсөтүшкөн [113, 46-6].

К.К. Айтхожин конституцияга мүнөздүү 3 функцияны: саясий, юридикалык жана идеологиялык функциясын бөлүп көрсөткөн [36, 72-6]. Башка авторлор ушул көз караштарды жактайт же алардын пикири боюнча конституцияга мүнөздүү башка функцияларды аташкан.

Биздин көз карашта конституциянын төмөнкүдөй функцияларын белгилөө керек:

1) түзүүчү (же бекемдөөчү) функция. Бул функция Баш мыйзам конституциялык түзүлүштүн жана мамлекеттик саясаттын негизги принциптерин жана негизин уюштуруп жана бекиткендигинде турат, конституция өлкөдө укуктук тартиптин негиздерин түптөйт. Аны менен коомдогу укуктук мамилелердин бүткүл түзүлүшү аныкталат жана келип чыгат. Конституция жарандардын негизги укуктарын жана эркиндиктерин, алардын милдеттерин, кыргыз коомуна мүнөздүү менчик формаларын бекемдейт. Кыргыз Республикасынын Баш мыйзамынын түзүүчүлүк функцияларынын эң маанилүү көрүнүштөрүнүн бири мына ушунда;

2) уюштуруучулук функциясы. Ал конституция бардык мамлекеттик органдардын ишмердигинин системасын, башкы функцияларын жана формаларын бекемдегендигинде турат, башкача айтканда, конституция жергиликтүү өз алдынча башкаруу менен айкалышта бүткүл мамлекеттик механизмдин натыйжалуу, уюшкандыкта иштөөсүнүн негиздерин түптөйт;

3) укуктук функция (аны ченемдик-жөнгө салуу деп атоого болот) – конституция бүткүл укуктук системанын өзөгү катары чыгат, юридикалык жактан укуктун ар кандай тармактары үчүн баштапкы болуп

саналган маанилүү принциптерди белгилейт, кандайдыр-бир аларды бирдиктүү укуктук системага бириктирет. Конституция жогорку юридикалык күчкө ээ. Бардык мыйзамдар жана мамлекеттик органдардын башка актылары ага ылайык жана анын негизинде чыгарылат. Баш Мыйзам мамлекеттин ченемдик актыларынын системасын, алардын баш ийүүчүлүгүн, алып салуу тартибин белгилейт;

4) тышкы саясий функциялар. Ал конституция мамлекеттин тышкы саясий ишмердигинин пайдубалы болуп саналгандыгында турат. Баш Мыйзамда мамлекеттин тышкы саясий ишмердигинин негиздери чагылдырылган, ошондой эле эл аралык маселелерди чечүүдө жалпы дүйнөлүк, жалпы адамзаттык баалуулуктардын тар таптык баалуулуктардан артыкчылык кылуу принциптерин бекемдейт.

Жогоруда саналып өткөндөрдөн тышкары, конституциянын дагы бир функциясын – а) ар башка таптардын жана социалдык топтордун; б) биздин өлкөнүн бардык улуттарынын жана элдеринин таламдарын шайкеш келтирүү жана натыйжалуу айкалыштыруу; в) инсандын, коомдун жана мамлекеттин талаптарын айкалыштыруу функциясы.

Окуу китептериндеги жана окуу куралдарындагы көп авторлор конституциянын мындай функциясын идеологиялык катары белгилешкен. СССРдин мамлекеттик укугу боюнча эске окуу китептеринде Конституция илимий коммунизмдин чыгармачылык документи болуп санала тургандыгы, социалисттик жана коммунисттик курулуштун теориясынын жана практикасынын көп маселелери боюнча марксизм-ленинизм көз карашын чагылдыра тургандыгы белгиленген. Конституциянын өзү саясий-укуктук акт, тарбиялык, пропагандалык мүнөздөгү документ катары мүнөздөлөт. Азыркы мезгилде болсо Кыргыз Республикасынын Конституциясында саясий жана идеологиялык көп түрдүүлүк принциби бекемделген шартта биздин оюбузча, конституциянын идеологиялык функциясын бөлүп көрсөтүү маанилүү. Авторлор, кайсы-бир деңгээлде бул функцияларды тарбиялоо функциялары, идеалдуу образды түзүү функциялары менен чаташтырышат.

Эми конституциянын маңызын жана функцияларын чагылдырган анын юридикалык касиеттери жөнүндө маселени карап көрөлү. Юридикалык касиет – бул Баш Мыйзам катары анын белгилери.

1) Конституция укуктук акт, мыйзам болуп саналат жана анын бардык белгилерине ээ болот. Бул мамлекеттик бийликтин жогорку органы тарабынан кабыл алынган жалпыга милдеттүү ченемдик акт, ал мамилелердин өзгөчө тобун жөнгө салууга, коомдук турмуштун бардык чөйрөсүн камтууга, ошондой эле өз аракетинде мамлекеттин кадыр-баркына жана күчүнө таянуу менен көп жолу пайдаланууга эсептелген.

2) Кийинки юридикалык касиет: конституция юридикалык үстөмдүккө ээ. Ал эки аспекттен көрүнөт. Оң аспектте юридикалык күч мамлекеттин бардык мыйзамдары конституцияга ылайык келүүгө

тийиш экендигинен көрүнөт.

Терс планда – конституциянын үстөмдүгү конституцияга ылайык келбегендердин бардыгы алып салынууга тийиш экендигинен көрүнөт.

3) Конституция учурдагы мыйзамдардын базасы болуп саналат. Учурдагы мыйзамдар конституцияда жазылгандарды тереңдетет жана өнүктүрөт. Көп учурда конституциянын өзү анын ченемдерин өнүктүргөн ченемдик актыларды кабыл алуу зарылчылыгын карайт.

4) Дагы бир касиет: конституцияга аны кабыл алуунун жана өзгөртүүнүн өзгөчө тартиби мүнөздүү.

Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө мыйзам Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши дайындаган республикалык референдум тарабынан кабыл алынышы мүмкүн.

114-берене.

1. Ушул Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө мыйзам Жогорку Кеңеш дайындаган референдум тарабынан кабыл алынышы мүмкүн.

2. Ушул Конституциянын үчүнчү, төртүнчү, бешинчи, алтынчы, жетинчи жана сегизинчи бөлүктөрүнүн жоболорун өзгөртүү Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын көпчүлүгүнүн сунушу боюнча, же кеминде 300 миң шайлоочунун демилгеси боюнча кабыл алынышы мүмкүн.

3. Жогорку Кеңеш ушул Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө мыйзамды ал Жогорку Кеңештин кароосуна киргизилген күндөн тартып 6 айдан кечиктирбестен кабыл алат.

Ушул Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө мыйзам Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын кеминде үчтөн экисинин көпчүлүк добушу менен окуулардын ортосунда 2 айлык танапеси менен кеминде үч окуудан кийин Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынат.

Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын кеминде үчтөн экисинин демилгеси боюнча ушул Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө мыйзам референдумга коюлушу мүмкүн.

4. Өзгөчө жана согуш абалынын учурунда ушул Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүүгө тыюу салынат.

5. Ушул Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө кабыл алынган мыйзамга Президент кол коюуга тийиш.

Жогоруда белгиленгендей, Конституция – бул мамлекеттин Баш Мыйзамы, өзгөчө мааниси бар ченемдик-укуктук акт. Кыргызстандын эли Конституцияны кабыл алуу менен мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагына болгон эгемендүү укугун жүзөгө ашырды. Муну менен ал укуктук негизи Кыргыз Республикасынын Конституциясында камтылган укуктук мамлекетти жана жарандык коомду куруу жолун тандап алган. Кыргыз Республикасынын 1993-жылдагы биринчи Конституциясынын потенциалы али аяктай элек, ошондуктан теориялык маселелерди жана анын жоболорун турмушка ашыруу маселелерин изилдөө илимий жана прак-

тикалык зор кызыкчылык туудурат.

2010-жылы жайында Кыргыз Республикасы өзүнүн жаңы Конституциясын кабыл алды, ал боюнча биздин республика парламенттик республика болууга тийиш. Жыйынтык чыгаруу жана жетишилген натыйжаларды белгилөө менен Кыргыз Республикасы көз карандысыздык жылдары ичинде тоталитардык режимди кыйратуудан тартып укуктук, социалдык мамлекеттин негиздерин түптөө менен чыныгы демократиялык коомду курууга чейинки өтө оор жолду басып өтүү деп айтууга болот.

Кыргызстандын демократиялык өнүгүшүнүн негизги жетишкендиктеринин бири 1993-жылы бүткүл элдик референдумда өлкөнүн Конституциясын кабыл алуу болгон. Өлкөнүн Конституциясы экономикалык гана эмес, ошондой эле саясий терең кайра түзүүлөр менен байланышкан зор жолду басып өтүүгө мүмкүнчүлүк берди. Бул туурасында эгемендүү Кыргызстандын жаңы улуттук мыйзамдары далилдеп турат. Дал ошонун жардамы менен бул жылдары Кыргызстанды жарандын укуктары менен эркиндиктери кепилденген чыныгы демократиялык институттар иштеген өлкөгө кайра түзүү үчүн бекем пайдубал түзүлгөн.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы – демократиялуу, цивилизациялуу өнүгүү жолуна түшкөн мамлекет менен коомдун негизги, башкы ченемдик акты. Конституция өзүнө саясий-укуктук зор зарядды камтыйт, ал коомдук турмуштун бардык жактарына дем-күч берип турат. Конституция мамлекеттик жана коомдук түзүлүштү, келечекке багыт алуу менен аны уюштуруунун жана иштешинин принциптерин орнотот. Анда адамдын жана жарандын, мамлекеттин башаты жана социалдык базасы катары бүткүл элдин конституциялык статусун бекемдейт. Конституция конституциялык укуктун гана эмес, ошондой эле улуттук укуктун бардык тармактарынын булагы болуп саналат. Коомдук турмуштун бардык тараптарын демократиялаштырууну кеңейтүү процесстери кыйла толук бекемделген эгемендүү Кыргызстандын торолушунун жана өнүгүшүнүн негизги учурларын белгилей-биз.

1993-жылы Кыргыз Республикасынын Конституциясын кабыл алуунун себептер төмөнкүлөр болгон:

1. мамлекеттин жаңы мүнөзүн (көз карандысыз, эгемендүү республика, мамлекеттик башкарууга дин аралашпаган, унитардык, демократиялык мамлекет) бекемдөө зарылчылыгы;
2. республиканын эгемендүүлүк укугун бекемдөө жана кеңейтүү зарылчылыгы;
3. рыноктук мамилелердин башталышын бекемдөө зарылчылыгы;
4. жарандардын социалдык укуктарын кеңейтүү зарылчылыгы;
5. мамлекеттик органдардын жаңы системасын бекемдөө зарылчылыгы.

Эгерде СССРдин 1977-жылдагы Конституциясы

жана Кыргыз ССРинин 1978-жылдагы Конституциясы өнүккөн социализмдин Конституциясы деп аталса, Кыргыз Республикасынын 1993-жылдагы Конституциясын эгемендүү мамлекеттин жана рыноктук коомдун Конституциясы деп атоого болот. Бул Кыргызстандын мамлекеттик жана коомдук түзүлүшүн таптакыр жаңыча аныктаган тарыхый укуктук акт болгон. Албетте, Конституция Кыргызстандын мамлекеттик эгемендүүлүгү жарыяланган учурдан бери чыгарылган конституциялык мыйзамдардын көп укуктук ченемдерин, принциптерин жана идеяларын өздөштүргөн. Аларга элдик эгемендик, мамлекеттин көз карандысыздыгы, кыргыз тилин мамлекеттик иил деп таануу, Президентти аткаруу бийлигинин, сот органдарынын (Жогорку, Конституциялык жана Жогорку жана Жогорку Арбитраждык соттордун) жана прокуратуранын бирдиктүү системасында мамлекет башчысы катары таануу кирген.

Конституция Кыргыз ССРинин 1978-жылдагы Конституциясынын кээ бир жоболорун кабыл алган, мисалы, Жогорку Совет бир палаталуу өкүлчүлүктүү жана мыйзам чыгаруучу орган бойдон калган, бирок жалпы бийликке ээ орган катары таанылган эмес. Анын ыйгарым укуктарынын тизмеси да конституциялык жол менен аныкталган. Жергиликтүү өкүлчүлүктүү орган катары жергиликтүү кеңештер сакталып калган. Жарандардын көп укуктары менен эркиндиктеринин баяндалыштарында Кыргыз ССРинин 1978-жылдагы Конституциясында жарыя кылынган жоболор жана идеялар сакталып калган. Бул – бардык жарандардын тең укуктуулугу, саясий укуктар, эмгектенүүгө, билим алууга, ден соолукту коргоого укуктар ж.б. Көз карандысыз мамлекеттин учурунда жарандардын негизги милдеттери советтик доордогудан эч нерсеси менен айырмаланган эмес. Бул Конституциянын жаңы идеялары менен жоболору кандай?

Кыргыз Республикасы кыргыз улуту өз алдынча аныкталган мамлекеттүүлүк формасында жарыяланган. Мамлекеттик эгемендик улуттук эгемендикти жүзөгө ашыруу менен таанылган. Конституция Кыргызстандын эли Республиканын мамлекеттик бийлигинин бирден-бир булагы болуп санала тургандыгын бекиткен. Демек, 1993-жылдагы Конституция мамлекеттик эгемендиктин негизи деп улуттук эмес, элдик эгемендикти тааныган. Мындай карама-каршылыкты диалектикалык деп атоого болбостур. Ал эки саясий-укуктук системанын дале улантылып жаткан көз карашынын көрүнүшү, алар 1993-жылы Конституцияны кабыл алуу учуруна карата талаптагыдай чечилбей калган.

Кыргыз Республикасы мамлекеттик башкарууга дин аралашпаган жана унитардык мамлекет катары мүнөздөлгөн. Мамлекеттин мамлекеттик башкарууга дин аралашпаган мүнөзү диний бирикмелердин мамлекеттен ажыратуудан көрүнгөн. Конституция мамлекет кайсы-бир динге же атеизмге артыкчылык бере албайт деп жарыялаган. Диний негизде саясий партияларды түзүүгө жол берилген эмес.

Кыргыз Республикасы мамлекеттик түзүлүш

формасы боюнча унитардык мамлекет болуп саналат, муну менен анын аймагында автономияларды түзүү мүмкүнчүлүгү жокко чыгарылат. Бул форма тарыхый жактан шартталган жана саясий-укуктук мамиледен акталган.

Конституция эл аралык укуктун жалпы адамзаттык баалуулуктардын жана жалпы таанылган принциптердин артыкчылыктарын бекемдеген. Кыргызстан тааныган адамдын жана жарандын укуктары жана эркиндиктери жөнүндө эл аралык-укуктук актылар Республиканын аймагында анын мыйзамдарынын жогору турган.

Конституция инсандын укуктарын артыкчылыктарын бекемдеген. Көңүл борборунда инсандын укуктары менен эркиндиктери, адамдын коопсуздугу турган. Муну менен жарандык жөнүндө бөлүмдүн биринчи орунга чыгарылышы шартталган.

Конституция мамлекеттин алдында жарандык коомдун артыкчылыктарын бекемдеген. Ал мамлекеттик бийликтин мүнөзүнүн жарандык коомдон чыга тургандыгын баса белгилеген.

Конституция элдик бийлик принцибин бекемдеген. Конституциялык түзүлүштүн негиздеринде: “Кыргызстандын эли эгемендиктин ээси жана Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы болуп саналат” деп жазылган. Эл мамлекеттик бийликти түздөн-түз өз өкүлдөрү аркылуу жүзөгө ашырат (бул жобо демократиянын өкүлчүлүктүү жана түздөн-түз формасына негиз салган). Элдин эч бир бөлүгү, болбосо уюм же айрым инсандар мамлекеттик бийликти жүзөгө ашыруу укугун өзүнө менчиктеп албайт.

Конституция бийликтерди бөлүштүрүү принцибин бекемдеген. Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийлик аны мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутагына бөлүү принцибине негизденет, алар токтотуу жана тең салмактуулук системаларын пайдалануу менен өз ара аракеттенишет. 1993-жылдагы Конституция Президенттин ветосу, Президенттин ветосунан өтүү, Президенттин жана Вице-Президенттин иштен кетиши, бүтүндөн Министрлер Кабинетинин жана анын айрым мүчөлөрүнүн иштен кетиши, мүчөлөрдү Президенттин Жогорку Советтин сунушу боюнча кызмат ордуна мөөнөтүнөн мурда бошотуу институттарын киргизген. Көрүнүп тургандай, токтотуу жана тең салмактуулук принциптеринин топтому анча маанилүү эмес, ал бийликти бөлүштүрүү принциптерин толук өлчөмдө жүзөгө ашырууга мүмкүнчүлүк берген эмес.

Конституцияда мамлекеттик тил болуп кыргыз тили санала тургандыгы бекемделген. Орус тили улуттар аралык баарлашуу тили болуп саналат.

Конституциянын жана мыйзамдардын алкагында аракеттенген коомдук бирикмелер бирдей укуктук мүмкүнчүлүктөргө ээ. Коомдук бирикмелердин идеологиясы мамлекеттик катары белгилениши мүмкүн эмес.

Конституция рыноктук мамилелердин негизин бекемдеген. Кыргыз Республикасынын экономикасы менчиктин көп түрдүү формаларына негизделген.

Жеке менчик кол тийгис. Жер, анын кен байлыктары, суу, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү, башка жаратылыш ресурстары мамлекеттин гана менчигинде турат.

1993-жылдагы Конституция эски система менен мамлекеттик түзүлүштүн жаңы тартибинин ортосундагы компромисстин кээ бир элементтеринен тургандыгы менен айырмаланган.

Кыргыз Республикасынын 2003-жылдагы Конституциясынын жаңы редакциясын кабыл алуунун себеби Кыргыз Республикасынын Президентинин бийлигин күчөтүүгө жана авторитардык режимди бекемдөөгө, рынок экономикасынын негиздерин чыңдоого, жерге жеке менчик жөнүндө маселени жөнгө салууга, жалпы эле укуктук системаны, коомдун турмушунун экономикалык жана башка чөйрөлөрүндө кайра түзүүлөрдүн укуктук базасын чыңдоого карата тенденциялар болгон.

Тыянактар:

1. Конституция аткарган функциялардын комплексинен тышкары Баш Мыйзамда мамлекеттин тышкы саясий ишинин негиздери чагылдырылып, эл аралык маселелерди чечүүдө жалпы дүйнөлүк, жалпы адамзаттык баалуулуктардын тар таптык баалуулуктардан артыкчылык принциптери бекемделген.

2. Кыргыз Республикасынын Конституциясы инсандын укуктарынын артыкчылыктарын бекемдеген. Көңүл борборунда инсандын укуктары жана эркиндиктери, адамдын коопсуздугу турат. Муну менен жарандык жөнүндө бөлүмдүн биринчи орунга чыгарылышы шартталган.

3. Укук жана эркиндик толугу менен конституциялык деңгээлде бекемделген, алар башка алдыңкы, демократиялуу өлкөлөрдө жүзөгө ашырылууда, ал жерде укук жана эркиндик мамлекет тартуу кылган эмес адамга мүнөздүү, табигый кубулуш катары каралат. Аны бардык адамдар теңчилик принциптеринин негизинде пайдаланууга тийиш, ал ажыратылышы мүмкүн эмес, ал эми чектөөлөр мыйзам менен гана каралышы керек.

4. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2010-жылдагы окуялардан кийин башталган бардык либералдык реформалардын ийгилигин камсыз кылып жана коомдук жана мамлекеттик таламдардын жаңы балансына, Кыргызстандын өнүгүшүнүн жаңы этабында мамлекеттик түзүлүштөгү токтотуу жана тең салмактуулуктардын жаңы системасынын торолушуна алып келе турган мыйзамдык негизди түптөдү.

5. Кыргыз Республикасында азыркы конституциялык процесстердин башкы стратегиялык максаты болуп адам укуктары жагында эл аралык-укуктук стандарттарга жана өнүккөн өлкөлөрдүн мамлекеттик-укуктук реалийлерине ылайык демократиялык конституционализмди акырындык менен калыптандыруу саналат. Ошентип, Кыргыз Республикасынын Конституциясы – Кыргызстанда өнүгүп жаткан конституционализмдин борбордук, базалык компоненти. Конституциянын жоболорун чындап турмушка ашырмайынча, аларды кынтыксыз аткармайынча демократиялуу, укуктук мамлекетти куруу жана адам укуктарын чындап сактоо мүмкүн эмес.

Рецензент: д.ю.н., профессор Молдоев Э.Э.